

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Hegedűs Béla

Valóságos Kalmár György

Személy- és valóságreferenciák a források tükrében

Budapest · 2004

1.

The actors in this tragedie, are three;
God, Sathan, and Man, all which
haue a stroke in this action, yet after
a farre diuerse maner, euen as their
natures are diuerse.¹

Kalmár György személye és műve jelentős irodalomtörténeti érdeklődést váltott ki az utóbbi időben. Az érdeklődés fő ösztönzője Weöres Sándor újrafelfedezése az 1970-es években, majd a szerzővel kapcsolatos publikációk az 1994-es debreceni Kalmár-konferencia anyagának megjelenése után szaporodtak meg számottevően. Szelestei N. László 2000-ben napvilágot látott forrásgyűjteménye tekinthető az első komoly vállalkozásnak a hagyományos Kalmár-kép átértékelésére.²

Mégis – vagy talán szerencsére –, Kalmár helye, szerepe mindmáig nincs kijelölve a magyar irodalomtörténet-írásban. Irodalmunk történetének 18. századi korszakolása különösen sújtja életművét, hiszen egyes alkotásai – mint pl. a *Valóságos Magyar ABC*³ – az 1772-es *korszakhatár* előtt két évvel, míg más, ugyancsak fontos művei már azután keletkeztek.

Ha a régi irodalomhoz soroljuk, akkor minden fontos, amit írt, és a bőséges életműben kuriózumokra bukkanhatunk: így pl. az európai tudományosság által mindmáig számontartott világnyelv-tervezetere vagy magyar nyelvel kapcsolatos megnyilvánulásaira. Ha pedig a felvilágosodás korának magyar irodalmához soroljuk, akkor a versújítás terén tett erőfeszítéseit emelhetjük ki vagy magyar grammatikáját: és

¹ MORTON, Thomas, *A Treatise of the Threefold State of Man. . .*, London, 1629, 6.

² Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”, s.a.r. és bev. SZELESTEI N. László, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely. Források, 2).

³ A továbbiakban: *VMABC*.

valóban, a szakma eddig szinte csak ezeket értékelte. A magam részéről mindkét megközelítést alapvetően elhibázottnak tartom.

Weöres Sándor közel három évtizedes újrafelfedezése megsejtett valamit, de alapvetően rossz irányt jelölt ki a Kalmár-értelmezés számára: szerinte a kulcs Kalmár *őrülete*; ebből következőleg nem szükséges rendszert keresni a *VMABC*-ben, hiszen az a szerzői szándéktól – ami így persze nem is rekonstruálható – nem függetleníthető, tulajdonképpen nem is értelmezhető. Weöres értékelése pontról pontra cáfolható, de egyvalamit mindenképp bizonyít. Az a világ, amelyet Kalmár műve – de mondhatok akár életművet is – magában hord, a mai olvasó számára nehezen befogadható, elsajátítható. Egy olyan hagyomány része, amely távol került tőlünk; de amelynek figyelembevétele egy újabb értelmezési kísérlet alapfeltétele.

2.

A Kalmár nevéhez köthető szövegek újbóli befogadását nem csak az időbeli és kulturális távolság nehezíti meg, hanem egy bizonyos – közismert, valójában nem megalapozott – irodalomtörténeti hagyomány is, amely ezeknek a szövegeknek megváltoztathatatlanak tűnő, leértékelt helyet jelölt ki. Ez az alaphelyzet véleményem szerint igen szorosan összefügg a *szerző-történet*tal. A Kalmárral szembeni – zömében elutasító – kortárs és múlt századi kritika nehezen függetleníthető a szerzőről kialakított képtől, nem függetleníthető a fiktív *szerző-Kalmár-szubjektum*tól.

Kalmár Györgyről jobbára csak legendák maradtak fenn, amelyek a személyével szembeni ellenszenvet – érvényes kritikai vizsgálat hiányában – kivetítik a művekre is. Ez a hozzáállás a magyar irodalomtörténetben Kazinczy jellemzésével veszi kezdetét. Bevallottan nem

csak a szerző műve, de a szerző személye által megjelenített világ is idegen, érthetetlen számára. A Kazinczyt követő Kalmár-szakirodalom nagy része fontosnak tartja, hogy foglalkozzon Kalmár személyével. Az elemzett, bemutatott művek mögött mindig ott van a személy mint ok. A legendás *figura* magyarázza az elutasítandót és a dicsérendőt is.

Ebben az értelemben Kalmár György *nevének* fennmaradását kárhoztatásra ítélt szerepének is köszönhetjük, hiszen sok más feledésbe merült szerző nevével együtt *elfelejthettük volna*, műve és személye azonban a máig ható irodalomtörténeti kánon kialakulása idején büntetésre ítéltetett. Ha tehát hatástörténetét akarjuk kutatni, vizsgálnunk kell Kalmár György szerző történetét is. A nevéhez kötött szövegek recepciótörténetétől nem függetleníthetjük saját újraolvasási kísérletünket sem. Nem egyes emberek elítélő nyilatkozatai, hanem egy fiktív, Kalmár Györgyként megnevezett személy gátolja a szövegek újraolvasását.

3.

A *Kalmár György-mű* a mai olvasó számára nehezen megközelíthető, befogadható. Vannak művei, melyekben a mai – de kijelenthető, hogy a mindenkori olvasó – számára is nyilvánvalóan működnek a (szép)irodalmi vagy annak tartott elsődleges kódok. Itt mindenek előtt a formára, a műfajra és egy kissé elkülönülve ezektől a figurális nyelvhasználatra gondolok. A *VMABC* a legkézenfekvőbb példa. Ezt olvasva és értelmezve mégis az a benyomásom, hogy inkább *értekező* műről van szó. A zavar tovább nő, ha számba vesszük Kalmár első pillantásra értekező műnek mutatózó műveit is, mint pl. a világnyelv-tervezeteket vagy a *Magyar Merkúriust*.

Ha megfeledekünk az elsődleges kódokon alapuló irodalom/filo-

zófia dichotómiáról, s a deviációs elméleteket tagadva elfogadjuk a figurális nyelvhasználat szükségszerűségét, máris feltételezhetünk egy olyan – nem egyetlen – valóságot, amelyre az adott (bármilyen) nyelvi megnyilvánulás reflektál.

Mindez felveti a kérdést, hogy lehetséges-e egyáltalán az irodalomról (pontosabban: nem filozófiáról) úgy beszélni, mintha filozófia lenne? Nem eleve félreértés-e minden értelmezés, ha ebből indulunk ki? Kalmár György a *VMABC*-ben egy, a miénktől eltérő, más nyelven ír *szándéka szerint* a valóságról, a világról. Meglehetősen nehéz így az értelmezés, főleg ha figyelembe vesszük, hogy az általa módszeresen reflektált világ, valóság meglehetősen eltér pl. az én tapasztalati világottól.

Radikálisan továbbgondolva az eddigieket, értelmezésről nem, csak *félreértelmezésről* beszélhetünk. A legelső *félreértelmezés* maga a megnyilatkozás. Az irodalomtörténész *felelőssége* ezért igen nagy: saját *félreértelmezésétől* függetlenül meg kell próbálnia felépíteni és magyarázni egy, a szerzői akarathoz és a mű születésének elsődleges kontextusához lehetőség szerint közelítő olvasatot, jelentést.

4.

Dolgozatom elsődleges célja az volt, hogy kísérletet tegyek a *VMABC* értelmezésére. Természetesen tisztában voltam azzal, hogy ha *csupán szépirodalomként* tekintek a műre, a lehetséges interpretációk közül talán nem a legmegfelelőbbhöz jutok el. Ezért már munkám kezdetekor egyértelmű volt, hogy kísérletem Kalmár elméleti munkáinak számbavétele nélkül nem érheti el a célját. Már első olvasásra felfedezhetők Kalmár munkáinak közös pontjai: 1. a tapasztalati világ állandó értelmezési kényszere, 2. a különleges nyelvhasználat mint az értelmezés

eszköze (vagy a nyelv mint különleges eszköz).

Feltűnő, hogy Kalmár, habár igen jól ismeri a kortárs és korábbi világnyelv-tervezeteket, azok közös célkitűzésével nem ért egyet. Nem egy általános nyelvet akar létrehozni, hanem a nyelvekben lévő közöst akarja megmutatni s ahhoz jeleket társítani. Ami tervezetét egészen egyedülállóvá teszi, az az, hogy tervezetének jeleihez nem társít egy, megváltoztathatatlan jelentést, mivel elmélete szerint jelentésről csak szövegösszefüggésben lehet beszélni. Ebből következik, hogy a figurálisitást nem *nyelv*hibának tekinti, hanem minden nyelv és megszólalás szükségszerű alapjának.

Nyelvelméletének – amely évtizedeken keresztül változatlan maradt – gyökereit véleményem szerint Lambert, Wolff, Leibniz, talán Vico filozófiája mellett a 17–18. század ismeretelméleti szövegeiben és a pietizmus ideológiájában kell vagy lehet keresni. Dolgozatomban ezt a vizsgálatot természetesen nem végzem el maradéktalanul, de talán az értelmezési horizont vagy a tágabb értelemben vett elsődleges kontextus felmutatásával hozzájárultam Kalmár műveinek legalábbis hagyományba helyezéséhez.

5.

Munkámban igyekeztem összegyűjteni minél több Kalmár személyével kapcsolatos adatot. Külön csoportosítom a külsejére és az egyéniségére vonatkozókat, hiszen egyik célom egy emberközeli, elképzelhető figura *megalkotása*. Hitelességről szó sem lehet, hiszen a véletlen és saját *szerzői szubjektumom önkénye* rendezi személlyé a forrásokat.

Igyekszem számba venni azt is, ahogyan Kalmár György szerző önmagára – a *szerzői szubjektumra* – utal műveiben. Ezzel kapcsolatban foglalkozom utazásaival, különösen az első, közel-keleti illetve orosz-

országi utazásával. Véleményem szerint ez az út a személyiségfejlődés szempontjából különös jelentőséggel bír, továbbá nem elhanyagolható tanulságokkal szolgál az utazás allegorikus értelmezésének lehetősége. Részben ezzel kapcsolatos az a mindeddig megoldatlan probléma, amit Kalmár és a pietizmus kapcsolata jelent. Pietizmuson nem a protestáns kegyesség valamely speciális feltételek alapján jól vagy könnyen elkülöníthető irányzatát értem, hanem egy olyan gondolkodás- és életmínítát, amely – korai szakaszában mindenképp – a felvilágosodás bizonyos eszméinek előkészítője volt.

A dolgozat nem vállalkozik Kalmár György műveinek teljes értelmezésére. Szándékom azonban, hogy Leibniz, Wolff, Johann Heinrich Lambert és Kalmár műveinek egymás mellé állításával felhívjam a figyelmet a klasszikus nyelvújítási mozgalmat közvetlenül megelőző, arra hatást gyakorló nyelvelméleti, nyelvfilozófiai gondolatokra. Ezt szolgálja az ún. ismeretelméleti fejezet, amelyben számba veszem Kalmárnak a témával kapcsolatos megnyilatkozásait. A *cognitio symbolica* problémáját vezérelvként tekintve elhelyezem gondolatait a megfelelő filozófiai hagyományban, és sejtetek vagy inkább megalkotok egy ide vonható teológiai hagyományt is. Ezen belül számot vetek egy lehetséges *pietista ismeretelmélet* – hangsúlyozom: nem hermeneutika – lehetőségével.

Ezt követően a jelként – *árnnyékként, typusként* – felfogott személy problémájával foglalkozom, illetve ennek partikuláris tudományával: a fiziognómiával. Számba veszem és vizsgálom Kalmár ezzel kapcsolatos megnyilvánulásait, s kitérek a fiziognómia és a pietizmus meglepő kapcsolatára.

A korábbiak alapján kísérletet teszek Kalmár nyelvelméletének rekonstrukciójára, különös tekintettel egyrészt az anyanyelv, másrészt a figurális nyelvhasználat problémájára a *VMABC*-ben. Nyelvfilozófiai

munkásságának összes művére kiterjedő, átfogó és rendszeres bemutatására nem vállalkozom, különös tekintettel arra, hogy ezek a művek három-négy diszciplína határterületén helyezkednek el.

Régóta foglalkoztatja a kutatást a jelentős különbség Kalmár hazai és nemzetközi ismertsége között. A korabeli Kalmár-recepció bemutatásával ennek okaira is szeretnék választ találni.

A dolgozat végén közlöm az általam feltárt források – melyek a korábban publikált forrásoktól eltérően elsősorban Kalmár nemzetközi kapcsolataira vetnek fényt – kritikai igényű átiratát. Ezek jó része még nem jelent meg nyomtatásban vagy nehezen elérhető, s úgy gondolom, hogy a dolgozat bizonyos következtetéseinek megértéséhez szükséges a teljes szövegek ismerete.

A dolgozat felépítése

1. bevezető
  - (a) a szerző problémája
  - (b) a módszer
  - (c) a művek
    - i. szövegkiadások
2. Kalmár György: a szerző/mű
  - (a) a megírt személy
    - i. a külső
    - ii. a jellem
  - (b) a személy, aki magát írja
    - i. utazás
    - ii. pietizmus
  - (c) ismeretelmélet, *cognitio symbolica*
    - i. a probléma
    - ii. episztemológia
    - iii. Kalmár ismeretelmélete
  - (d) a személy mint jel
    - i. fiziognómia és pietizmus
    - ii. fiziognómia és Kalmár
3. következtetések: Kalmár nyelvelmélete
  - (a) az anyanyelv
  - (b) (magyar) anyanyelv és a világ
    - i. az (anya)nyelvi megismerés
  - (c) jelentés: metafora – allegória
    - i. a figurális nyelvhasználat rehabilitálása
    - ii. a metafora
    - iii. az allegória
4. Kalmár-recepció
  - (a) a *Prodromus*
  - (b) a sorrend
  - (c) az elízió-vita
  - (d) a nyelvelmélet
  - (e) korai kanonizáció
5. források

Publikációs lista

kiadványok

- *Irodalomtörténetírás Magyarországon a XVIII. században: Válogatott bibliográfia*, összeállította BRETZ Annamária, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, MTA ITI, Budapest, 2004.
Letölthető: <http://xviii.iti.mta.hu/kiad.html>
Hálózati verzió: <http://xviii.iti.mta.hu/hlb/hlb.html>

tanulmányok

- *Kalmár György világnyelv-tervezetének fogalomanyaga*, Irodalomismeret, 1995, 100–108.
- „*Combinatorische Kunst*”: *Kalmár György világnyelv-tervezete*, AbCD CD-ROM Magazin, 1996/2, *Régi Modernek*.
- *Strófa képletek hagyománya a 18. század végén*, Palimpszeszt 10 (http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/18.htm).
- *Kalmár György német nyelvű Traktátusa*, Magyar Könyvszemle, 2000, 81–89.
- *Révai Miklós verselmélete*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000, 759–775.
- *A szerző neve: Kalmár György = Miscellanea. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENTPÉTERI Márton, JAK – Kijárat Kiadó, h.n., 2001, 11–34.
- *Über die Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften = Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*, hrsg. v. Wynfrid KRIEGLER, Andrea SEIDLER und Jozef TANCER, édition lumière, Bremen, 2002, 53–64.

recenziók

- SZILÁGYI Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Magyar Könyvszemle, 1999, 132–135.

- François René DE CHATEAUBRIAND: *Síron túli emlékiratok*, Credo, 2000/1–2, 104–106.
- MEZEI Márta: *A kiadó „mandátuma”*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000, 802–805.
- JÁSZBERÉNYI József: „*A Sz.:SOPHIA’ Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT*”. *A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, Irodalomtörténet, 2003, 492–496.
- BEREZC Ágnes – LÁNGI József, *Aranyidők a péceli Ráday-kastélyban*, Credo, 2004/1–2, 173–177.

fordítás

- TARNAI Andor, *Az összehasonlító irodalomtörténet-írás és a tudománytörténet Közép-Európában a XVI–XVIII. században* = Uő., *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, Universitas Kiadó, Budapest, 2004, 142–144.